

УДК 165.742

ББК 86.7

Степан Возняк

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОСТІ

У статті здійснено спробу з'ясувати сутність дегуманізації особистості в сучасному суспільстві, форми її вияву та шляхи протидії дегуманізаційним процесам.

Ключові слова: дегуманізація, відчуження, бездуховність, соціалізація, персональність, цінності.

Що таке людина? У чому сенс її життя? Жити чи бути? Бути чи не бути? Такі й подібні їм питання хвилювали людство та його мислителів. “Що таке людина, як розумієш її?” – запитував київський князь Володимир Мономах у своєму творі “Повчання” [1, с.31]. Таке питання задавали мислителі всіх історичних епох і намагалися дати на них адекватну відповідь.

Уже античні філософи виділили людину зі світу речей, оголосивши її мікрокосмосом, малим світом. “Людина є мірою всього”, – стверджував старогрецький філософ Протагор. “Пізнай самого себе”, – було написано на фронтоні храму Аполлона в місті Дельфі. Людина – образ і подоба Бога – девіз середньовіччя. “З усіх проявів божественної мудрості людина найвеличніше чудо”, – читаємо в “Божественній комедії” одного з представників європейського Відродження Аліг'єрі Данте. Йому вторить інший мислитель цієї ж епохи Джованні Піко делла Мірандола: “На землі нема нічого більш вагомого, крім людини...” Антропоцентризм Відродження визначив гуманістичний характер європейської культури.

Гуманізм, гуманність (спочатку ці поняття співвідносилися з поняттям “світський”) – це насамперед людяність. А людяність – категорія світоглядно-етична. Змістом її є повага до людини, людинолюбство, порядність, гідність, честь, милосердя, співпереживання та інші екзистенціали. Людина – морально-духовна сутність. Саме такою бачила людину передова суспільна думка. Згадуваний нами Мірандола писав, що “в людині нема нічого більш величного, крім її розуму і душі”. Християнська антропологія потрактує людину як носія божественної душі, як “внутрішню людину”.

Давню традицію осмислення людини як духовно-моральної екзистенції, започаткована культурою Київської Русі, має українська філософська думка. Її мислителі вищою духовною цінністю людини вважали добротність. Чинити добро мало глибокий зміст: піклування про людину, допомога нужденним, милосердя, щедрість. Так, митрополит Іларіон у “Слові про закон і благодать” воздав хвалу князю Володимирі не тільки за хоробрість, мужність, але й за “численні милостині й щедроти, які день і ніч чинив... убогим і сиротам, болящим і боржникам, удовицям і всім нужденним, що потребують милостині” [2, с.19]. Подібними словами анонімний автор “Галицько-Волинського літопису” хвалив галицького князя Володимира Васильковича, який перед смертю роздав убогим своє майно, “розіслав милостині по всій землі” і завжди “многі... милостині і щедроти... убогим чинив, і сиротам, і болящим, і вдовицям, і нужденним... просящим – подаючи, нагих – одягаючи, спраглих і голодних – насищаючи, болящим – усяку підмогу посилаючи, боржників – викуповуючи, рабів – визволяючи” [3, с.443]. Такий збіг моральних чеснот київського й галицького князів засвідчує, що доброчесність була загальноукраїнським явищем.

Проте киево-руські книжники не тільки виділили добротність із ціннісно-моральних пріоритетів, але й закликали чинити добро. Так, князь Володимир Мономах у “Повчанні” заповідав своїм дітям: “... Творячи ж добро, не можете лінуватись ні на що добре” [1, с.32]. “Хай не буде, княже мій, пане, рука твоя скупа на подаяння вбогим”, – дає раду князю Ярославу Володимировичу автор “Слова” Данило Заточеник [1, с.46].

А Феодосій Печерський у зверненні до князя Ізяслава закликає порятувати від біди, помилувати “голового чи голодного, чи зимою чи бідою одержимого, навіть коли це буде єврей чи єретик, чи католик, чи будь-який язичник” [4, с.13]. У цих словах виражений високий рівень духовної культури наших предків, повага до людини незалежно від її етнічного походження чи віросповідання.

Таке осмислення людини як утілення духовно-моральних цінностей пронизує творчість мислителів українського Ренесансу, Просвітництва, романтизму. Так, представник раннього гуманізму в Україні (XVI ст.) С.Оріховський-Роксолан уважав людину самодостатньою цінністю, від якої залежить, яким буде її життя, гідне її високого призначення, чи вона перетвориться на “огидну і нікчемну тварину”. Життєвим шляхом людина, за його переконанням, має йти чинно й побожно. Серед моральних чеснот особливо виділяв гідність, справедливість, шляхетність і цноту. А засновник української класичної філософії Г.Сковорода протиставив соціальному злу добро, яке є в кожній людині і яке людина має пізнати й керуватись ним у житті.

Послідовний гуманізм, людинолюбство пронизує творчість мислителів українського романтизму Т.Шевченка, П.Куліша, М.Гоголя, П.Юркевича та ін. Так, дослідник української філософії Д.Чижевський, характеризуючи творчість Т.Шевченка, визначав: “Основною рисою цілої духовної постаті Шевченка, провідним почуттям в цілій його творчості, основним пафосом його життя треба визнати його «антропоцентризм» – поставлення людини в центрі цілого буття, цілого світу...” [5, с.128]. Глибокий морально-духовний зміст міститься в закликах поета: “Будьте люди...”, “Обніміть, брати мої, найменшого брата...”

Через призму добра і зла розглядав проблему людського буття М.Гоголь. Коріння зла він убачав у черствості й мертвості душі людини, “якій бракує глибокого чуття”. У “Ревізорі”, “Мертвих душах” письменник показав мерзенність “мертвих душ”, життя без світла. Як відзначає Д.Чижевський, “ціллю творчості Гоголя було: оживити душі, роздмухати у людини жар душі, де він починає згасати, показали, що прекрасна душа є природно-прекрасна мета для людини” [5, с.102]. Серед останніх слів, які він записав перед смертю, були такі: “Будьте не мертві, а живі душі; нема інших дверей, як ті, що їх вказав Ісус Христос, і хто ходить інде, є тать і злочинець” [там само]. Цими дверима є насамперед любов, милосердя, добротність.

Багатим потенціалом гуманізму наповнений український кордоцентризм – “філософія серця”. “Серце” в тлумаченні українських мислителів є осереддя духовності людини. Якщо розум спрямовує, керує, то “серце”, як підкреслював Г.Сковорода, – “голова усього в людині”, “корінь життя і обитель вогню і любові”, “думок наших безодня”. Кордоцентризмом насичена творчість Т.Шевченка, П.Куліша, М.Гоголя, а особливо П.Юркевича. Останній у праці “Серце і його значення в духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого” відзначав, що “серце” – це “таблиця, на якій написаний природний моральнісний закон” [6, с.77].

Зауважимо, що не лише у відзначені часи, але й пізніше, та, власне, і тепер українська філософська думка наповнена ідеалами гуманізму. Це впливає з її сутності як антропоцентричної, екзистенціальної. Більше того, сучасна світова філософія вступила у сферу антропологічної переорієнтації, поставивши в осередок своїх розмислів людину, сенс її життя. Така переорієнтація зумовлена загрозою, яку несе людству кризовий стан сучасного світу – екологічна й енергетична проблеми, тероризм, деградація моральних цінностей, наркоманія, техногенні процеси тощо, що ставить під загрозу виживання людства.

Проте зафіксовані в предметах духовної культури гуманістичні ідеали – людинолюбство, добротність, справедливість тощо, були “добрими побажаннями”, але вони часто-густо не збігались із суспільними реаліями. Цей незбіг своїм корінням сягає

початків становлення людської суспільності й виражається у відмінностях індивідів за своїми фізичними можливостями, уміннями й знаннями. З'явилися сильніші, що більше знають і вмюють, і слабші, що менше знають і вмюють, тобто ті, які, за Г.Сковородою, мали різну "сродність". "Індивідуалізація умінь та знань, – відзначає В.Мовчан, – несе у собі два начала: з одного боку, носії умінь, що мають виражено цінний зміст, особливо цінуються, оскільки їх уміння – джерело зростання добробуту спільноти і гарант її виживання та збереження. З іншого боку, виокремлення об'єктивною підставою ставить таких індивідів в особливе положення: завдяки своїм якостям вони виділяються з-поміж інших, хто позбавлений таких умінь, і об'єктивно протиставляються їм. Так формується тенденція нерівності відношень всередині спільноти, що зумовлює зростання відчуження аж до протиставлення одних індивідів іншим" [7, с.5]. Це відчуження посилюється й загострюється з появою соціально-майнової диференціації, етнічної й віросповідної належності. На її основі виникає соціальна несправедливість, яка породжує ворожість, заздрість, злобу, ненависть та інші антигуманні вияви. Це було зафіксовано ще стародавньою філософською думкою.

Так, старогрецький поет, один з античних передфілософів, Гесіод у поемі "Праця і дні", ображений на брата, котрий підступним шляхом привласнив частину його майна, і, вбачаючи в цьому явну несправедливість, передбачив її наслідки в стосунках між людьми:

Діти з батьками, з дітьми їхні батьки домовитись не зможуть.
Чужими стануть товариш товаришеві, гостеві – господар.
Більше не буде між братами любові, як було колись.
Старих родичів незабаром зовсім шанувати перестануть...
Правду замінить кулак...
І не викличе у нікого поваги ні той, хто слідує клятві,
Ні справедливий, ні добрий. Скоріше зухвальцеві і злодію
Почнуть воздавати хвалу. Де сила, там буде і право.
Сором пропаде [8, с.14].

Подібний лейтмотив відчуження людини від суспільства й від себе самої проявляється в багатьох пам'ятках світової духовної культури, а відповідно, й у намаганнях утвердити гуманні відносини між людьми, починаючи від ідеальної держави Платона, соціалізму-утопізму й до марксизму.

Відчуження, на нашу думку, – основне джерело дегуманізації особистості. Воно веде до протиставлення індивідів один одному, до панування й підкорення, коли "людина людині вовк", коли вона стає "гвинтиком", інструментом у задоволенні чужих інтересів, засобом маніпуляцій. Коріння цих явищ – у майнових, приватно-власницьких інтересах. Задоволення інтересів одних так чи інакше зачіпає інтереси інших, і не завжди протилежність цих інтересів мінімізується згодою, доброю волею, консенсусом. Часто-густо, залежно від конкретних умов, протилежності загострюються, переростають в антагонізм, конфлікти й вирішуються силовими методами. У цих умовах ослаблюються й навіть утрачаються моральні координати людських дій. Людина стає "інвалідом душі".

Майнові, приватно-власницькі інтереси породжують дух наживи, користолобство, жажерливість, меркантилізм, владу речей тощо, які Г.Сковорода називав "сріблολюбством". З нього "виросли тяжбы, войны, отравы, убийства, воровські монеты... вражды, неудачи, печали, отчаянія, страстыя, пíanства, саморучные убийства" [9, с.18]. "Сріблολюбство" нівечить людину, знеособлює її, "виплоджує жовч і зміїну отруту, що вбиває душу" [там само].

Зауважимо, що сьогодні жадоба до наживи, збагачення зумовлюють подібні протилюдські явища в таких формах, які Г.Сковорода не міг уявити, – корупція, організована злочинність, жорстокість у ставленні до людей і до природи, замовні вбивства, рейдерство, захоплення заручників з метою одержання викупу, підкупи, хабарництво тощо.

Процес дегуманізації особистості тісно пов'язаний з деформацією ціннісних пріоритетів. Сьогодні для все більшої кількості людей пріоритетними стають не духовні, а матеріальні цінності. Це породжує психологію споживацтва, речовизм, міщанство, чванство, заздрощі. Так звані “круті” свій престиж убачають у наявності дорогих іномарок, та ще й з вишуканими номерними знаками, у розкішних дачах, закритих від людського ока високими парканами, у гучних корпоративах, у кількості дорогих перснів на пальцях тощо.

Ніхто не заперече, що людині потрібно мати матеріальні речі, які служитимуть їй для повноцінного життя. Але людина не повинна бути рабом речей. Вона повинна панувати над речами, а не, навпаки, речі над людиною.

Престижність матеріальних речей культивується особливостями сучасного постіндустріального суспільства, де головною його метою є виробництво засобів споживання. Їй сприяє реклама, націлена переважно на популяризацію предметів матеріальної культури, чим сприяє прагненням ними заволодіти. До речі, рідко можна побачити, зокрема по телебаченню, рекламу наукової й художньої літератури, творів мистецтва, інших продуктів інтелектуальної діяльності. Цей перекося ціннісних орієнтацій у сферу матеріальних вартостей духовно збіднює людину, вихолощує, висушує душу, позбавляє радості життя, перетворюючи її в гінця за речами.

Усе очевиднішим стає мінімізація духовних цінностей – дружби, порядності, гідності, співпереживання, взаєморозуміння, милосердя, взаємодопомоги та інших духовно-моральних чеснот. Усе менш престижними стають доброта, щирість, сердечність, люб'язність. Особливо не може не турбувати зниження авторитетності знання. Все більше знижується потяг молоді до знань. Статистика твердить, що, починаючи з першого класу, до школи йдуть з радістю відсотків 20 дітей, рідко більше, причому в процесі навчання ця кількість скорочується. І справа не тільки в проблемах школи, але й у тому, що сьогодні знання можна купити як товар, не особливо напружуючи свої розумові здібності. Це з одного боку. А з іншого, – не завжди рівень розумових здібностей людини зумовлює адекватний рівень її становища в суспільстві.

Одним з виявів дегуманізації особистості є бездуховність. Традиційно вважається, що духовність є сферою релігійного світосприйняття, як єднання з Богом. Проте це поняття значно ширше від релігійного. “Духовність, – як відзначає Н.Хамітов, – категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури і самотворення” [10, с.179]. Духовність – це не щось дане, як річ, предмет. Це спосіб самотворення особистості, вибір свого власного образу, своєї долі й соціальної ролі за образом вищих Абсолютів. І немає принципового значення, як людина називає свої Абсолюти – Богом, Добром, Правдою, Справедливістю тощо. Головне, щоб вони вкладалися в координати загальнолюдської моралі. У цьому зв'язку розрізняємо дві форми духовності – сакрально-релігійну, де між людиною та її добрими помислами й ділами є всесильний посередник Бог, і світську, науково-сцієнтичну, де таким посередником є совість, моральні орієнтири.

Те, що зветься духовністю, – це, власне, віра у вищі Абсолюти, устремління до них і бажання, готовність утверджувати їх у житті. Невір'я в них, відсутність устремління до них і небажання утверджувати, слідувати їм – є бездуховністю. Нерідко в устах людей, які претендують на проводирів і наставників, звучать високі соціальні, національні й духовні ідеали, заклики слідувати їм, однак самі вони вважають, що цих

ідеалів мають дотримуватись інші, а не вони, та й прикладом у їх дотриманні вони не є. Така роздвоєність, подвійність моралі породжує психологію безвідповідальності й безкарності (“Вони можуть, а чому не можу я?”).

Суспільне життя людини – це насамперед діяльність, а вона передбачає спілкування, тобто процес взаємозв’язку й взаємодії суб’єктів (осіб, груп), у якому відбувається обмін досвідом, інформацією, навиками, здібностями. У процесі спілкування відбувається так звана соціалізація – усвоєння людським індивідом певної системи знань, норм і цінностей, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства.

Соціалізація включає в себе як спонтанне, стихійне освоєння індивідом позитивного чи негативного досвіду (сімейного, групового, суспільного), так і цілеспрямовані, соціально-контрольовані дії на нього з боку батьків, колег, політичних сил, державних інституцій, засобів масової інформації тощо. Тут прихована небезпека зомбування особистості, спекуляцій на морально-ціннісних її орієнтаціях. Тому поряд із соціалізацією в становленні особистості відіграє її персональність – індивідуалізована людська цілісність, що проявляє себе через здатність людини бути самодіяльною, продукувати свою життєву активність виключно із власного внутрішнього духовного центру. Як писав німецький філософ Й.Г.Фіхте: “Я буду таким, яким сам себе створю”. А його співвітчизник Еріх Фромм відзначав, що “головне життєве завдання людини дати життя самій собі, стати тим, ким вона є потенційно. Найважливіший результат її зусиль – її власна особа”.

Самотворення як вияв персональності – це, власне, становлення людського в людині. Людина від природи не є доброю чи злою. Вона стає такою чи іншою в процесі соціалізації й персоналізації. Велика роль у цих процесах належить освіті й вихованню. Передусім маємо на увазі прилучення всіх і кожного до вже згадуваних нами Абсолютів – Добра, Правди, Краси, Любові, Справедливості, утвердження пріоритетів духовних цінностей, дійсно людських ідеалів, ідей верховенства інтересів і потреб людської особистості над корпоративними інтересами.

Метою освіти й виховання повинен стати розвиток духовності, її розкриття в людині, введення людини у світ вищих людських абсолютів і сенсів, виховання індивідуальності як такої, удосконалення морального інтелекту.

1. “Повчання” Володимира Мономаха : Історія української філософії : хрестоматія / упоряд. М. В. Кашуба. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004.
2. Іларіон. Слово про закон і благодать / Іларіон // Там само.
3. Літопис руський. – К., 1989.
4. Саган О. Українське православ’я: історіософське осмислення феномену / Саган О. // Українське релігієзнавство. – 1996. – № 1.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Чижевський Дмитро. – Мюнхен, 1982.
6. Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого / Юркевич Панфіл // Вибране / Юркевич Панфіл. – К., 1993.
7. Мовчан В. Нищення людством власної видової визначеності як морально-етична проблема / В. Мовчан // Людина і світ: способи та аспекти взаємовпливів. – Львів, 2012.
8. Антологія мировой философии : Античность. – Минск ; М., 2001.
9. Шинкарук В. Григорій Сковорода / В. Шинкарук, І. Іванько // Григорій Сковорода. Повне зібрання творів : у 2 т. Т. 1. – К., 1973.
10. Хамітов Н. Духовність / Н. Хамітов // Філософський енциклопедичний словник. – К., 2002.

The article is an attempt to clarify the essence of dehumanization of the individual in modern society, a form of expression and ways of combating of dehumanization processes.

Key words: *dehumanization, exclusion, lack of spirituality, socialization, personality, values.*